

BARTA PÉTER JÓZSEF

A hendekagon gyűrű társasága. Hét héber feliratos, kora Árpád-kori pántgyűrű és értelmezésük

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a szakszerű régészeti ásatás során Ellenden feltárt, II. századi, kívül *hendekagon*¹ formájú, héber feliratos ezüst pántgyűrű (*Bandfingerring, lamellar ring*) lelet, milyen kontextusokban került eddig értelmezésre és lezártnak tekinthető-e az azzal kapcsolatos tudományos diszkusszió.

Régészeti leletek: hét héber feliratos pántgyűrű

Dombay János (1900–1961) – az azt megelőző évben alapított Baranya Vármegye Múzeumának igazgatója² – a Pécshez közeli Ellenden, a Szilfai dűlőben 1939 nyarán folytatott ásatások során, a 128. számmal jelölt női sírban különleges leletet talált.³ A lelet rövid leírását 1961-ben posztumusz megjelent közleményében publikálta, amely az első része volt annak a régészeti beszámolónak, ami négy Baranya-megyei, Árpád-kori temető mintegy hétszáz sírjának az 1939–1944-es időszakban történt feltárásáról szólt. A kérdéses tétel mindössze ennyit tartalmaz:

¹ Tizenegyszögletű poligon. A képek az Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Benkő Elek az MTA rendes tagja, főszerkesztő), Fehér Bence, a Janus Pannonius Múzeum és a Jóna András Múzeum jóvoltából.

² Dombay – aki igazgatói posztját 1945. után is megőrizte, sőt a több múzeum összevonásából 1951-ben létrehozott JPM alapító igazgatója is lett – az 1939-es ásatások idején tulajdonképpen „amatőr” régész (1938-ig adóhivatalnok, diplomáját csak 1942-ben, egyéni „levelező” képzésben szerezte meg), azonban évtizedes Baranya megyei ásatási tapasztalatokkal rendelkezett (zengővárkonyi őskori lakótelep, késő római temetők, domolospusztai gót sír, avar sírok és Árpád-kori temetők feltárása és publikációja), amit a Nemzeti Múzeum régészei (László Gyula, Fettich Nándor) szakmai támogatása mellett szerzett. Leginkább ezzel magyarázható kevés tudományos publikációja, illetve az Árpád-kori temetők feltárásának szűkös, tárgyyszerű, a szakirodalmi kitekintést és a nagyobb léptékű összefüggéseket nélkülöző leírása. DOMBAY János: „A Janus Pannonius Múzeum kialakulásáról”. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1956, 184–192; LENGVÁRI István: „Dombay János levelezéséből III”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, XLIII, 1998, 325. Dombay publikációinak jegyzéke, illetve a róla szóló fontosabb munkák: LENGVÁRI István (szerk.): „Dombay János irathagyatéka. Repertórium”. In *A Baranya Megyei Levéltár segédletei* 1. Pécs, 2001, 8–9.

³ DOMBAY János: „Árpád-kori temetők Baranyában I.” *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, V, 1960, 149. A szakirodalomban *Ellend II* néven hivatkozott szilfai-dűlői temetkezési sajátosságai: *ibid.*, 149, 136.

1–2. sz. ábra: az Ellend Szilfadűlő 128. számú sírban talált ezüstgyűrű felülnézeti és oldalnézeti fotója (© Janus Pannonius Múzeum)

A jobb kézfejen 5–6 mm széles ezüstlemezből készült, zárt gyűrű. A lemezvégeket egymásra hajlították és összeforrasztották. Az összeforrasztás látszik. Külső oldala tizenegyszögletes, a belső sima. A tizenegy szögletnek megfelelő, vonallal bekeretezett, négyszögletes lapocskákon írásjelekre emlékeztető, vésett jegyek vannak (XXVIII. t. 5, lsz: 3/74–1939).⁴

A közlemény mellékletét képező – a leírásban hivatkozott – fekete-fehér fényképen a gyűrű felülnézetben látható, amelyen a *hendekagon* alak is inkább sejthető, mint látszik. Átfogó értékelést a leletekről a közlemény bevezetője a második részben ígért.⁵ A szerző halála miatt az értékelő összefoglalás elmaradt, s a második rész – az elsőhöz hasonló lakonikus stílusban – további két Árpád-kori temető (Pécs-Somogy, Palotabozsok) leleteit ismerteti.⁶ Hogy miért fontos mégis ez a csonkán maradt közlemény a *hendekagon* gyűrű szempontjából? Azért, mert az ahhoz tartozó képmellékleten (XV. t. 6.) oldalnézetben látható a gondosan megtisztított pántgyűrű, amelynek két lapján jól látható héber betűk olvashatóak.

Dombay kétrészes közleménye további két héber betűs pántgyűrűt is felsorol (bár „az elmosódott jegyek”, illetve „bevéssett írás” héber feliratként való azonosítását ezeknél is mellőzi). Az egyik ugyanonnan, a Szilasi dűlő 70. számú sírjából került elő,⁷ a másik – a mintegy harminc kilométerre levő – Palotabozsok *Kirchberg-rund*-domb ellaposodó déli végének nyugati oldalán feltárt, ugyancsak kora Árpád-kori 59. számú sírből.⁸ Mindkét gyűrű hasonló lelet-együttes részeként került elő:

⁴ DOMBAY (1960): 154.

⁵ DOMBAY (1960): 135.

⁶ DOMBAY (1961).

⁷ DOMBAY (1960): 152, 70. sír, XXIV. t. 26–27; KISS Attila: „11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXII, 1970, 342. FEHÉR Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye. I. kötet: Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek*. Budapest, Magyarországi Intézet, 2020, 184 szerint 1 ♂ biztosan felismerhető, ♀ lehetséges.

⁸ DOMBAY (1961): 83, 59. sír, XIV. t. 3–5). FEHÉR (2020): 184, 199 szerint a hatodik keretben lehetséges héber betű a װ.

3, 4a és 4b. sz. ábra: az Ellend Szilfadűlő 70. számú sírjaiban talált ezüstgyűrű (felül), illetve a Palotabozsok 59. számú sírjában talált ezüstgyűrű (alul) fotói (© Janus Pannonius Múzeum)

két-két fülbevaló és egy-egy fűzött nyaklánc volt az elhunytak (egy gyermek, illetve egy felnőtt nő) halotti ékszere.

A három Mecsek-aljai lelettel közel egyidőben Csallány Dezső (1903–1977) régész – a szegedi Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum igazgatója – a csongrád-megyei Klárafalván 1939. októberében az ott feltárt, kora Árpád-kori temető 6. számú női sírjában talált (ezüst hajkarika kíséretében) egy, általa 1955-ben *besenyő rovásírásos gyűrűként* besorolt, *dodekagon* ezüst szalaggyűrűt,⁹ amelynek egyes karakterei azonban valószínűleg héber betűk.¹⁰ Ugyancsak ő publikálta először azt az elektróból (arany-ezüst ötvözetből) készült pántgyűrűt is, melyet kutatás közben kicsiny edénybe rejtve találtak Hódmezővásárhely Kenyere-ér dűlőjében.¹¹ Mint az előző esetben, ezt is rovásírásos gyűrűként ismertette, azonban Kiss Attila 1970-es tanul

⁹ CSALLÁNY Dezső: „Rovásírásos gyűrűk Magyarországon”. *Archeológiai Értesítő*, LXXXII, 1955, 83–84, 6. sír, 8. kép.

¹⁰ FEHÉR (2020): 200: a II. keretben π.

¹¹ CSALLÁNY Dezső: „A magyar és az avar rovásírás”. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XI, 1968, 295–297. Csallány a feliratot a 14. századra datálta.

mánya óta elfogadott „a kilenc poncolt¹² keretben” szereplő felirat héber-latinként történő azonosítása.¹³

A kolozsmonostori *rotunda* körüli temető ásatása során, a 17. sírból előkerült – geometrikus jelek mellett egy felismerhető héber betűt is tartalmazó – ezüst *bendekagon* pántgyűrűn kívül,¹⁴ legutóbb 1996. december 19-én Bárdos Edith régész talált a Somogy-megyei balatonberény-zsidódombi leletmentés során egy kora Árpád-kori *dekgagon* ezüst pántgyűrűt, héber betűt is tartalmazó felirattal.¹⁵

5. sz. ábra: a Hódmezővásárhely Kenyereér-dűlőben talált gyűrű fényképe és Csallány Dezső rajza a feliratáról (Csallány 1968, 296. 109–111. sz. kép, © Jósa András Múzeum)

Kontextus és narratívák

Kabar kontextus

Az ellendi héber feliratos gyűrűk szakszerű és máig érvényes régészeti leírását, (a II. század második felére történő) datálását és értékelését¹⁶ Kiss Attila (1939–1999) végezte el, akit kollégái másfél évtizeddel a halála után is olyan régészként jellemeznek, „aki az európai korai középkor kutatásban az egyik legtöbbet hivatkozott magyar kutató, illetve akinek munkái máig aktuálisak, régészeti elemzéseket tekintve

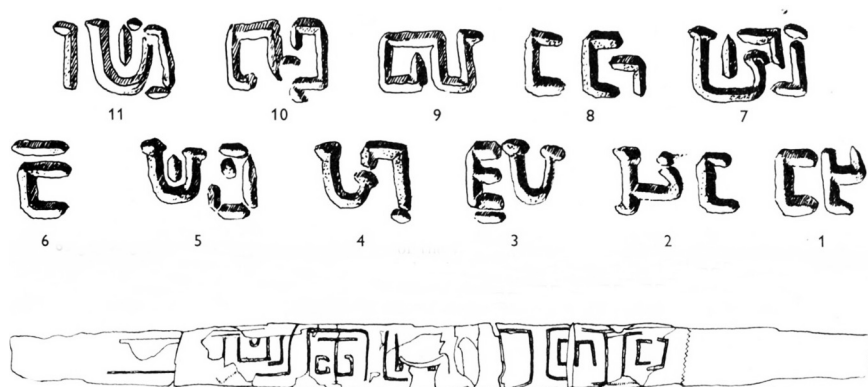
¹² Poncol: ékszert v. nemesfém tárgyat fémeszközzel való ütögetéssel megmunkál. Itt konkrétan a *bendekagon* gyűrűn is megfigyelhető lapocskákon látható feliratok és az azokat körülvevő pontozott keretek kialakítási technikája. Ezzel szemben például a Deszk 87. számú sírjában Móra Ferenc által 1931-ben talált rovásjeles / görög feliratos *dekgagon* pántgyűrű nem poncolással, hanem recés peremű eszközzel történő bevéséssel készült. SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője* (Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). Budapest, Akadémiai, 1987, 72: valamennyi „rovás” gyűrűt általánosan azzal jellemez, hogy „A jeleket és a vonal kereteket a gyűrűre tremolirozták (*Tremolierstich*)”. A tremolirozás (*hammer engraving*) elfedi a finomabb technológia (poncolás) és a durvább (recés peremű eszközzel történő bevésés) közötti, szociális-kulturális különbséget.

¹³ KISS (1970): 345. FEHÉR (2020): 198–199 és 184: a datálás kivételével Csallány narratívájában ismerteti a leletet, de Kiss rajzát közli és a tárgy osztályozásakor a vésett jeleket héber betűkkel (ק נ י) vegyes latin feliratként azonosítja.

¹⁴ A 10. keretben Ψ szerepel. FEHÉR (2020): 211–212. Petre JAMBOR – Stefan MATEI: „Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur (sec. IX–XIV)”. *Acta Musei Napocensis*, XVI, 1979, 599–620; különösen: 603, VII. t. alapján.

¹⁵ FEHÉR (2020): 205–206. A még publikálatlan gyűrű 9. keretében ק ismerhető fel.

¹⁶ KISS (1970): 341–344 és LVII. tábla: a két ellendi héberbetűs gyűrű leírása (a temető, illetve azon belül a 70. és 128. számú sírok, illetve a kormeghatározáshoz lényeges éremlétek elhelyezkedését feltüntetető térképek; illetve a gyűrűk feliratairól készült rajzok, illetve fotó mellékletek); 344–348 és LVIII tábla: a hasonló korszakból származó poligon pántgyűrűk (beleértve a hódmezővásárhelyi gyűrű feliratának rajzát, fényképét), a lelet kulturális kapcsolata, releváns nemzetközi és magyar szakirodalom.

6. sz. ábra: Kiss Attila rajzai az Ellend Szilfadülő 128. és 70. számú sírjaiban talált ezüstgyűrűk feliratairól (az Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 22 (1970), 344. oldalán, Kiss László: “11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs” című tanulmányában publikált 3. és 4. számmal jelölt ábra)

sem elavultak”.¹⁷ A fiatal kutató kérésére a gyűrűk feliratait a legkiválóbb magyar tudósok (Czeglédy Károly, Németh Gyula és Scheiber Sándor) vizsgálták meg és véleményük alapján közölte a *hendekagon* gyűrű feliratának átírását¹⁸ azzal a záró megállapítással, hogy az – sem egészében, sem keretenként – nem ad értelmes olvasatot.¹⁹

Mindkét ellendi gyűrűt a közelben élő, a héber betűket a Kazár Birodalomból jól ismerő kabar etnikumhoz kötötte, Kiss elmélete szerint – melyet 1983-ban megjelent magyar nyelvű összefoglaló munkájában is fenntartott – tulajdonosaik exogám házasság útján letelepedett kabar nők lehettek.²⁰

Scheiber Sándor (1913–1985) az általa „kazár” gyűrűként aposztrofált ékszer héber betűit 1983-ban megjelent angol nyelvű publikációjában – kitűnő minőségű, minden egyes keret jól mutató fényképmelléklettel, és kisebb korrekciókkal –

¹⁷ GÁLL Erwin – SZENTHE Gergely – TÓTH Endre: „Kiss Attila emlékezete / Kiss Attila bibliográfiája”. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2014, 5.

¹⁸ A tizenegy (balról jobbra olvasott) keretből hétben héber betűk (1.: ם vagy ן [keret fejjel lefelé]; 5.: ם ן; 6.: ן vagy ן [betűk tükörképe]; 8.: ך ן ן [keret fejjel lefelé]; 9.: ם ן [keret fejjel lefelé]; 10.: ם ן; 11.: ןׁׁ), egyben görög betűk (3.: εϋ) olvashatóak, három keretben (2., 4. és 7.) sem héber, sem rovásjelnek nem értelmezhető jelek vannak. Kiss (1970): 341–342. Vö. UHRMAN Iván: „Scheiber Sándor és az úgynevezett kabar-zsidó elmélet”. *Kazárok, magyarok, zsidók*. Máriabesenyő, Attraktor, 2020, 189. FEHÉR (2020): 196; Kisst követi, de a 2., 9. és 10. keretben alternatív olvasatként kufi arab írást is feltüntet.

¹⁹ Kiss (1970): 342. Vö. UHRMAN: i. m. 190; FEHÉR 2020, 197.

²⁰ Kiss (1970): 346–347; Kiss Attila: *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*. Budapest, Akadémiai, 1983, 194–196. Vö. az érvelés értékelése: UHRMAN: i. m. 188–190, különösen 189; a kazár-kabar etnikum közeli jelenlétének helysége alapján történő valószínűsítése: GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, MTA, 1963, 330.

a magyarországi zsidó feliratok közé felvette.²¹ Ahogy arra Uhrman Iván felhívja a figyelmet, Scheiber azzal, hogy a kabar kontextust plauzibilis értelmezésnek fogadta el, egyúttal Kohn Sámuel (1841–1920) elmélete (zsidó vallású kazárok jelenléte a honfoglalók között) felé is egy nem lebecsülendő lépést tett.²² Ezt megerősíti az is, hogy Scheiber forráshivatkozásában – Kiss publikációi mellett – közvetve Dienes István (1929–1995) régészre utalt, aki a fejedelmi udvar körüli, kazár eredetű, *zsidó vallási szokásokat is gyakorló*²³ katonai réteggel hozta összefüggésbe a leletet.²⁴

Scheiber óvatos lépését a hebraisztika hivatalos művelői azonban nem követték, mivel a zsidó vallású vagy judaizáló kazárok *Hágár országában* való jelenlétének tézisének meghaladott és megcáfolt elméletnek, a „remény historizálásának” tekintik,²⁵ következésképp minden Kohn elméletét alátámasztani látszó adatot, így a két ellendi gyűrűt is – sokszor nagyon kifogásolható érveléssel és azok archeológiai összefüggéseit, illetve a többi régészeti leletet meg sem említve – megkérdőjeleznék.²⁶ Így Komoróczy Géza kézikönyvnek szánt monográfiájában ugyan elismeri, hogy az ellendi „gyűrű [sic!] esetleg kazár emlék is lehet”, azonban a „héber betűkhöz hasonló vonalkombinációk” szerinte a héber betűknek a sztyeppe térségében való ismertségét („legalább mint díszítő vagy – amuletten – varázs-elem”) biztosan bizonyítják, de azt nem, hogy „a Kárpát-medencébe betelepülő magyarok között voltak zsidók”.²⁷

²¹ SCHEIBER 1983, 75–76. A tizenhárom évvel korábbi tizenhat helyett, tizenhárom héber betűt rögzített: I.: ג; 5. פ; 6.: כ; 8.: ג; 9.: פ; II.: ש. V. ö. UHRMAN: i. m. 190; Kevin Alan BROOK: *The Jews of Khazaria*. Plymouth, Rowman & Littlefield, 2006, 166.

²² UHRMAN: i. m. 189. Köszönettel.

²³ A 12. századi Ioannes Kinnamos ilyesféle vallási szinkretizmusra utal: „részben hun [a magyarok archaizáló elnevezése] lovasok, részben a köztük élő, de más hiten levő kalizok közül. (Mert míg a hunok a keresztények hitét vallják, ezek most is a – mégpedig nem is tiszta! – mózesi törvényeket használják.)” MORAVCSIK Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budapest, Akadémiai, 1988, 202. A levéltáros Kossányi Béla 1937-es tanulmányára hivatkozva Komoróczy Géza tagadja, hogy a kálizok zsidók lehettek volna. KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon. I. A középkortól 1848-ig*. Pozsony, Kalligram, 2012, 60–61. V. ö. NORA BEREND: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and „Pagans” in Medieval Hungary c. 1000–c. 1300*. Cambridge, Cambridge UP, 2001, 69, a magyar fordításban 80.

²⁴ Alexander SCHEIBER: *Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd century to 1686*. Budapest–Leiden, 1983, 77, 1 n. Rapcsányira hivatkozik: BOROS János – RAPCSÁNYI László: *Vendégségben őseinknél*. Budapest, Gondolat, 1975, 384, ahol Rapcsányi László (1925–2013) viszont Dienestől idéz: DIENES István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina, 1972, 48.

²⁵ Ennek okait lásd UHRMAN: i. m. 169–188.

²⁶ Például a cambridge-i Komoróczy-tanítvány, Berend Nóra, BEREND (2001): 69, a magyar fordításban 80, azzal érvel, hogy az Ellenden talált két gyűrű importált lehetett, holott KISS (1970), KISS (1983) és Dienes 1972 a párhuzamos magyar leletek alapján egyértelműen helyi készítménynek azonosította őket, illetve, hogy a héber betűk értelmes szöveget nem adnak, „kizárólag díszként szolgáltak” (mint ha ez a modern gondolat visszavetíthető lenne egy olyan korba, ahol mindennek vallásilag-kulturálisan pontosan meghatározott értelme volt). A hibás érvelést észrevétel nélkül átveszi BROOK (2006): 167.

²⁷ KOMORÓCZY (2012): 61. v. ö. HARASZTI György: „A zsidóság közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón”. In PÜSPÖKI NAGY Péter (szerk.): *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a hazá*

A „rovásírásos gyűrűk”

Ahogy a tágabb régészeti kontextus figyelmen kívül hagyása a héber feliratos pántgyűrűk helyes megértését amiatt akadályozza, mert mellőzi azokat a támpontokat, amit a régészeti feltárás realitása ad, úgy a leletanyag összefoglaló értékelésének elmaradása vagy túlzottan általánosító, egyetlen narratívára való felfűzése, a helyi viszonyok sajátosságainak figyelmen kívül hagyása is azzal a következménnyel jár, hogy a múlt fontos részébe való bepillantás elől zárjuk el a tekintetünket.

Mint azt már a régészeti leletanyagot röviden bemutató első fejezetben megemlítettem, Csallány Dezső a kora Árpád-kori régészeti leletek között felbukkanó feliratos (jobbára ezüst) pántgyűrűket – tekintet nélkül a felirat tényleges karakterkészletére – a rovásírásos gyűrűk összefoglaló kategóriába sorolta. Ennek racionális oka abban keresendő, hogy Móra Ferenc (1879–1934) ásatásán 1931-ben, a Deszk D 87. számú, Árpád-kori sírból előkerült egy *dekagon* ezüst pántgyűrű, amelynek 1953-ban történt konzerválása után, annak mind a tíz keretében egy-egy recés peremű eszközzel bevésett, jól olvasható rovásjel tűnt elő.

Mivel ugyanabból a sírból két I. László-kori érem is előkerült, a lelet az uralkodási időből (1077–1095) jól datálható volt, és alkalmasnak tűnt hasonló leletek korának meghatározására is. Ráadásul – és itt kezdett a racionalitáson némiképp túl lépni – úgy vélte, hogy a jeleket el is tudja olvasni, azokat a Kárpát-medencében fellelhető rovásjelek, illetve feliratok kontextusában meg tudja érteni.²⁸ A Csallány nyomán a szakirodalomban elterjedt „rovásírásos gyűrű”, illetve „deszki típusú gyűrű” – bár sok esetben a fogalmat használók által is elismerten erőszakolt kategória²⁹ – az a narratíva jellegű gyűjtőfogalom, amelybe (a bírálatok dacára) a magyarság kutatók jelenlegi nemzedéke is az első fejezetben ismertetett hét pántgyűrűt azóta is sorolja és – Kiss és Schreiber eredményeit érdemben nem is vitatva – értelmezi.³⁰

7. sz. ábra: a Deszk 87. számú sírban 1931-ben Móra Ferenc által talált dekagon rovásírásos gyűrű Fehér Bence által készített fényképe és rajza a feliratról – (Fehér 2020, 195.)

és fejlődés szolgálatában. Budapest, Magyarországi Holokauszt Alapítvány, 2001, 92, 92. j.

²⁸ CSALLÁNY (1955): 82–83; CSALLÁNY (1968): 292–293; SZÓKE-VÁNDOR (1987): 70; FEHÉR (2020): 195.

²⁹ FEHÉR (2020): 14.

³⁰ FEHÉR (2020): 181–183, aki az „RGy rovásírásos gyűrűk rendszere” keretében, „a görög/héber elemes típus” meghatározással tárgyalja a gyűrűket. A fogalom felváltására, de azonos tartalommal más

Nyugat-Európai kontextus

Ez a furcsának tűnő eljárás Szőke Béla Miklós és Vándor László régészek 1987-ben megjelent, a Zala-megyei Pusztaszentlászlón feltárt II. századi temető leletanyagát leíró tanulmányára vezethető vissza, amelyben az általuk ismert „ún. rovásírásos gyűrűt” (köztük az akkor ismert héber feliratos gyűrűket, így az ellendieket is) újra leírták és az *etnikumhoz kötést mellőzve* ismertették.³¹ Ezt Czeglédy Károly (1914–1996) 1977. jan. 25-én kelt szakértői véleményére alapozták, aki a kérésükre – a Pusztaszentlászlón talált hat darab e kategóriába tartozó gyűrű kapcsán – újrazivsgálta a gyűrűcsoport írásrendszeréről kialakított álláspontját és azt állapította meg, hogy „mint írásrendszer, az egész betűanyag e pillanatban ismeretlennek mondható”.³²

A gyűrűcsoportot – melyre vonakodva bár, de továbbra is „rovás” gyűrűkként hivatkoztak – a szerzőpáros nem etnikumhoz, hanem bajelhárító, védelmező erejű (*apotropaikus*) funkcióhoz kötötte, terjesztőiként pedig az utolsó pogánylázadás (1061) leverését követően megjelenő nyugati térítő papokat jelölték meg, akik „a templom köré temetkező hívek között árulták ezeket a varázsgyűrűket”.³³ Bár felismerték, hogy lényeges különbségek (így mindenekelőtt az értelmes latin, illetve görög felirat; a poligon oldalainak száma; a gyűrű anyaga) elhatárolják azoktól, ezeket a gyűrűket a Nyugat-Európában és Közép-Európában a 12. századtól (!) elterjedt – gutaütés és reumatikus megbetegedések ellen használt, többnyire kilencszögletű, feliratos, hol aranyból, hol ezüstből készült – *Thebal*-gyűrűkkel hozták kapcsolatba.³⁴

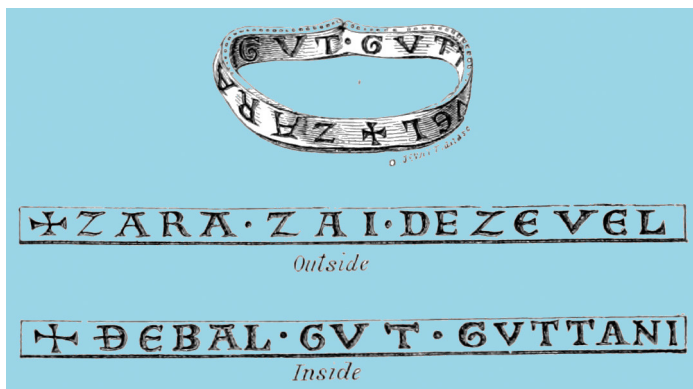
.....
 kutatók „deszki-típusú ezüstékszerről” beszélnek, például LANGÓ Péter: „Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? A II. századi falusi sírokban talált gyűrűk értelmezései a magyar régészeti kutatásban”, in: FEHÉR Bence – FERENCZI Károly (szerk.): *Ósi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarországi Kutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet, 2020, 102.

³¹ SZŐKE-VÁNDOR (1987): 68–73. A hat pusztaszentlászlói pántgyűrű (melyek képét a 69. oldalon közlik) egyikén sem szerepel „héber betűkhöz hasonló vonalkombináció”.

³² SZŐKE-VÁNDOR (1987): 70.

³³ Uo., 73.

³⁴ A *Thebal*-gyűrűkkel kapcsolatosan Ernst GROHNE: *Alte Kostbarkeiten aus dem bremischen Kulturbereich* című könyvére támaszkodtak (Bremen, Schünemann, 1956), aki szerint az első ilyen gyűrű készítője egy zsidó „bál-sém” lehetett; „a »thebal« szót pedig a héber *hábál* = »zunichte werden« szótóból [!] vezette le, melynél lehetséges alakváltozat a *thébal* = »sie werde zunichte!«” SZŐKE-VÁNDOR (1987): 73. Más értelmezés szerint a formula a „világ” (תבל) jelentésű héber szóból és a gót „*Guth guthani*”, azaz „istenek Istene” kifejezésből áll. Alexander TILLE: „Thebal Amulets,” *Scots Lore* 1, 1895/2, 61–78. A *Thebal*-formula első előfordulása egy 11-dik századi angolszász kézirat, Aurelius Prudentius Clemens ibériai keresztény latin költő, *Psychomachia* című kódex címlapjára írt szöveg, mely szerint három ostyára kellett írni a „*Thebal gutta*” kifejezést, amely „*wīð þone dwoꝛb*” (a *dwoꝛb* / *dwarf* „törp” ellen) jelent oltalmat. Egy közel száz évvel későbbi németországi kézirat szerint viszont a gyűrűkön szereplő „*Thebal gut guthani*” (θηβαλ γυθ γυθανι) „*contra alpes*” (elf „tünde” ellen) hatásos formula. Karel FRAAIJE: „Wicked Dreams, Teary Eyes, and Salty Noses: Elvish Pathologies and Folkloric Exorcisms from Medieval Germanic Europe”, *Incantatio*, VIII, 2019, 39. A *Thebal* gyűrűkről lásd még: Katherine HINDLEY STORM: *Textual magic: charms and written amulets in medieval England*.

8. sz. ábra: a Glamorganshire-i latin feliratos, arany Thebal-gyűrű és felirata, *Archaeological Journal* 3 (1846), 358 (Tille 1895)

Figyelman kívül hagyva Magyarország korabeli gazdagságát, mintegy a periféria által silányabb minőségben utánzott termékként (a centrum *Thebal*-gyűrűi) interpretálták a „rovás” gyűrűket.

Ez az általánosító narratíva – amely szerint az általunk vizsgált héber feliratos gyűrűk is az *írásutánzó díszítésű apotropaikus rovásírásos gyűrűk* körébe tartoznak, amelyek a nyugati „11–12. századi poligonális kialakítású, vésett díszű jelcsoportokat tartalmazó pántgyűrűk [*Bandfingerring*]³⁵ közé sorolhatóak – tekinthető jel- lenleg meghatározónak a magyarság hivatalos kutatói között.³⁶

Konklúzió

Egyfelől a régészeti lelet-együttestől, másfelől a lelet értelmezési tartományát meghatározó etnpszocio-kulturális viszonyoktól elszakított értelmezések véleményem szerint egyaránt zsákutcát jelentenek. E tekintetben a diszkussziót távolról sem lehet lezárni, különösen az alábbi három szempontot tartom ígéretesnek egy ezzel kapcsolatos kutatás számára.

Az a tudáshiány, amely miatt nem értjük, hogy az adott héber feliratos pántgyűrűt miért viselte az a hölgy, akivel eltemették, nem pótolható egy olyan állítással, miszerint „írastudatlanok készítették írástudatlanoknak” ezeket a nyilvánvalóan értékes ékszereket. A betűk (és a mai tudásunk szerint megfejthetetlennek tűnő

Chicago – London, The University of Chicago Press, 2023, 226–230. Megjegyzem, hogy a **תבל** amely a Héber Bibliában az **תְּבִילִי** költői szinonimájaként szerepel, valószínűleg a „termékeny” jelentésű **תְּבִיל**, **תְּבִילָה** szóból származtatható.

³⁵ LANGÓ (2020): 102.

³⁶ Lásd például a Magyarságkutató Intézet honlapján az Ellend II. 128 sírban talált *hendekagon* gyűrűről írtakat, mki.gov.hu/hu/hirek-hu/minden-hir-hu/honfoglalas-es-kora-arpad-kori-ekszereink-iv (letöltés: 2024.06.14.).

9. sz. ábra: felül az Ellend Szilfádülő 128. számú sírban talált ezüstgyűrű felirata Fehér Bence rajza (Fehér 2020, 196)

karakterek is ide értendők) mágikus erején alapuló II. századi varázsgyűrűk feliratai nem dekoratív célból kerültek az ékszerre, hanem címeztek az adott vallási elképzelésben konkretizált *numen* (például a Thebal-formula esetében a *dwarf* vagy *elf*) volt³⁷, aki számára az üzenet kristálytisztán érthető.

Az a körülmény, hogy héber betűk szerepelnek egy apotropikus ékszeren, az világosan jelzi, hogy készítője és viselője is respektálja azt a kultúrkört, amit a *Tanakh* határoz meg, valamiképpen segítséget kíván nyerni abból. Mivel a hét héber feliratos gyűrű női sírokból, illetve nőkre jellemző mellékletekkel ellátott gyereksírokból kerültek elő, joggal vetődik fel annak igénye, hogy megvizsgáljuk a speciálisan női szükségekre, problémákra, életeseményekre szolgáló amulettekkel való lehetséges összefüggés kérdését.

Nem elhanyagolható részletkérdés a poligon alakú gyűrűkön szereplő oldalak/keretek száma sem. Véleményem szerint kifejezetten keleti – iszlám környezetben ismert³⁸ – és nem nyugati kapcsolatra utal a *hendekagon* (tizenegy szögletű poligon) gyakorisága a II. századi magyarországi leletek között.³⁹ A számok a II. századi ember számára nem pusztán aritmetikai eszközök voltak, mint ma. Misztikus jelentésük volt, így például a tizenegyet a kört és az egységet szimbolizáló „tíz szám által nemzett”⁴⁰ értelemben fogták fel, amely a termékenység felé mutat. Női apotropikus gyűrű esetén ez nagyon is értelmezhető.

³⁷ HINDLEY-STORM (2023): 252: „Írott varázsigék esetében az érthetőség nem volt követelmény, a szöveg címezte ugyanis nem az amulett viselője, hanem szellemi lények (angyalok, démonok) voltak.” Fordítás tőlem.

³⁸ Hendekagon minta figyelhető meg például a szúfi vezető Shah Nematollah Vali síremlékén (Mahan, Iran), illetve az Alhambra Oroszlán Udvarában (Granada, Spain). Eric BROUG. *Islamic Geometric Patterns*. London, Thames and Hudson, 2008, 183–185.

³⁹ Lásd például a héber betűs ellendi és kolozsmonostori hendekagon gyűrűk mellett a Kaposvári temetőből előkerült II szögű latin feliratos [143 RGy (Lat+Gör?) H-01b], a Veresegyház-Göbölös II szögű latin, illetve „elemi geometrikus jeles” [146 RGy H-01b], a Kolozsmonostor (RO) 45. sírban talált II-szögű „majdnem egyforma, díszítésbe hajló (többségében S forma változatai) jeleket” hordozó [153 RGy H-01b] gyűrűket.

⁴⁰ Abraham ibn Ezra, a *Num* 7:72 „Tizenegyedik (יָבֵר יָבֵר) nap” kifejezéshez írja: „[Széfer] Moznajim című [Rómában, 1140-ben írt] munkámban már kifejtettem, hogy miért különbözik ez a szám aste-aszar (tizenegy) [a többi számtól]. Az aste szó hasonló az estonotav (gondolatai) szóhoz [Ps 146:4], ami arra utal, amit az ember gondolatai szülnek. A *tíz szám mintegy nemzi* [a tizenegyet stb.] Ez egy nagy titok. A szefárd rabbi Jóna azt mondja, hogy az aste-aszar az al ste-aszar rövidítése. A jelentése [szerinte]: a tizenkettőt megelőző szám. Most rabbi Jóna két nagy hibát követett el. Az egyik,

Bibliográfia

- N. BEREND: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary c. 1000- c. 1300*. Cambridge, Cambridge UP, 2001. Magyarul: *Uő: A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban 1000 k – 1300 k.* Máriabesenyő, Attraktor, 2012.
- BOROS J. – RAPCSÁNYI L.: *Vendégségben őseinknél*. Budapest, Gondolat, 1975.
- K. A. BROOK: *The Jews of Khazaria*. Plymouth, Rowman & Littlefield, 2006.
- E. BROUG. *Islamic Geometric Patterns*. London, Thames and Hudson, 2008.
- CSALLÁNY D.: „Rovásírásos gyűrűk Magyarországon”. *Archeológiai Értesítő*, LXXXII, 1955, 79–85.
- CSALLÁNY D.: „A magyar és az avar rovásírás”. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XI, 1968, 280–304.
- DIENES I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina, 1972.
- DOMBAY J.: „A Janus Pannonius Múzeum kialakulásáról”. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, I. 1956, 184–192 és a közleményhez tartozó I–XV. táblák.
- DOMBAY J.: „Árpád-kori temetők Baranyában I”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, V, 1960, 135–157.
- DOMBAY J.: „Árpád-kori temetők Baranyában II”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, VI, 1961, 69–84 és a közleményhez tartozó I–XV. táblák.
- FEHÉR B.: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye. I. kötet: Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek*. Budapest, Magyarországtudató Intézet, 2020.
- K. FRAAIJE: “Wicked Dreams, Teary Eyes, and Salty Noses: Elvish Pathologies and Folkloric Exorcisms from Medieval Germanic Europe”, *Incantatio*, VIII, 2019, 29–58. https://doi.org/10.7592/Incantatio2019_8_Fraaije
- GÁLL E.–SZENTHE G.–TÓTH E.: „Kiss Attila emlékezete / Kiss Attila bibliográfiája”. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2014, 5–18.
- GYÖRFFY Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, MTA, 1963.
- HARASZTI Gy.: „A zsidóság közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón”. In PÜSPÖKI NAGY P. (szerk.): *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a baza és fejlődés szolgálatában*. Budapest, Magyarországi Holokauszt Alapítvány, 2001, 63–100.
- K. HINDLEY STORM: *Textual magic: charms and written amulets in medieval England*. Chicago – London, The University of Chicago Press, 2023.
- KISS A.: “11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Sig-

.....
 hogy szavaival ellentétben a tizenkettes szám a tizenegyen túl (al) van. A húszéves kortól és feljebb (va-ma’ala) [4Mózes 1:3] az előbbiekre bizonyíték. A második tévedése az, hogy ha az aste szó az al sete rövidítése [enne], akkor a szövegben asne-aszar-nak kellett volna állnia, nem aste-aszar-nak. Az aste ugyanis nőnemben áll. Az aste tehát egy szó.” Megjegyzem, hogy Klein szerint az עֶשֶׁת „egy” csak szóösszetételben fordul elő a bibliai corpusban עֶשֶׁת־אֶחָד (m.), עֶשֶׁת־אֶחָד (f.) (= tizenegy). [V.ö. Akkád *ishtēn* (= egy), *ishtēn-esbrit* (= tizenegy).]

- ns”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXII, 1970, 341–348 és LVII–LVIII. t.
- KISS A.: *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*. Budapest, Akadémiai, 1983.
- KOMORÓCZY G.: *A zsidók története Magyarországon. I. A középkortól 1848-ig*. Pozsony, Kalligram, 2012.
- LANGÓ P.: „Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? A II. századi falusi sírokban talált gyűrűk értelmezései a magyar régészeti kutatásban”, in: FEHÉR Bence – FERENCZI Károly (szerk.): *Ósi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2020. 99–126.
- LENGVÁRI I.: „Dombay János levelezéséből III”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, XLIII, 1998, 325–340.
- LENGVÁRI I. (szerk.): „Dombay János irathagyatéka. Repertórium”. In *A Baranya Megyei Levéltár segédletei I*. Pécs, 2001.
- MORAVCSIK Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium*. Budapest, Akadémiai, 19882.
- A. SCHEIBER: *Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd century to 1686*. Budapest–Leiden, Akadémiai, 1983.
- SZÓKE B. M. – VÁNDOR L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*. Budapest, Akadémiai, 1987.
- A. TILLE: “Thebal Amulets,” *Scots Lore* I, 1895/2, 61–78, randomscottishhistory.com/2018/02/22/thebal-amulets-a-tille-feb-1895-pp-61-78/ (Letöltés: 2024. 05. 24.)
- UHRMAN I.: „Scheiber Sándor és az úgynevezett kabar-zsidó elmélet”. *Kazárok, magyarok, zsidók*. Máriabesenyő, Attraktor, 2020, 169–202.

Rezümé

Vizsgálatunk tárgya a II. századi héber feliratos gyűrű-leletanyagot értelmező régészeti publikációk eltérő kontextusai és narratívái. Voltak tudósok, akik a fejedelmi udvar körüli, kazár eredetű, zsidó vallási szokásokat is gyakorló katonai réteghez, vagy a kabar etnikumhoz kötötték a leleteket. Más régészek a kora Árpád-kori pántgyűrűket – tekintet nélkül a tényleges karakterkészletre – a „rovásírásos gyűrűk” összefoglaló kategóriába sorolták. Végül a harmadik irányzat írásutánzó díszítésű apotropaikus gyűrűkről beszél, amelyek a nyugati, II–12. századi poligonális kialakítású, vésett díszű jelcsoportokat tartalmazó pántgyűrűkkel mutatnak rokonságot. A tudományos diszkusszió nem tekinthető lezártnak, új kutatási irányok körvonalazódnak.

Kulcsszavak: héber felirat, gyűrű, kora Árpád-kor, kazár, rovásírás

Abstract

The Fellowship of the Hendecagon Ring: Seven Hebrew-inscribed Strap Rings from the early Árpád Period and their Interpretation

The subject of our study are the various contexts and narratives presented in archaeological publications interpreting the Hebrew-inscribed ring finds from the 11th century. Some scholars have linked the finds to a military stratum around the princely court of Khazar origin, which also practised Jewish religious customs, others to the Kabar ethnicity. Some archaeologists have categorised the early Árpád period strap rings as “runic rings”, regardless of the actual character set. The third trend is that of apotropaic rings with imitation scribal decoration, which are related to the western 11th-12th century polygonal rings with engraved groups of characters. The scientific debate is ongoing and new lines of research are emerging.

Keywords: Hebrew inscription, ring, early Arpad era, Khazar, runic writing